

ZIBURUKO ETXEBERRIREN ADITZA DELA ETA

Patxi ALTUNA

Aurkeztu direnetarik bi txostenek euskal aditza dute gaia. Ziburuko Etxeberriren lana aztertzean bereziki ukitu nauen bizpahiru puntu jorratu nahi dut agerpen honetan. Ez dira denak berriak, noski, bakarren bat bai, ordea, enetzar bederen. Lanaren mugak ez xitzearren, guztiz laburkiro mintzatuko naiz.

1. Gauza jakina da antzineko euskal idazleek ez zutela pasiva delakoa guk gaur bezala, hegoaldekook bezala bederen, egiten. Hizkuntza erromani-koetan hala deritzanari deritzat nik ere hemen pasiva, ez *etorri naiz* edota *orraztu naiz* diogunean darabilgunari, noski. Mendebaleko euskaldunen artean ez luke gaur inork, nik uste, honako gaztelaniazko esaldi hau «he sido enviado» euskaraz honela itzuliko: *bidali naiz* edo *bialdu naiz*, baizik gehienez: *Bialdua izan naiz*. Hamasei eta hamazazpigarren mendeetako idazleek, aldiz, lehena esan ohi zuten komunzki. Hauen antzeko esapideak¹ *Kboroatu ciñen* (v. 879), *offensatcen naicenean* (v. 903), *errecibituco dela* (v. 1341), *altchatu cen* (v. 1343), *diradela bidaldu* (v. 1828), guztiak Ziburuko Etxeberriren Manual Devotionezcoa liburutik jalkiak, pasivak dira bete betean eta ez dute zerrikusirik lehen aipatu dudana *orraztu naiz* diogunean aditzera ematen dugunarekin. Etxeparegan ere ageri dira horrelako pasivak: *Nola yçan redemitu haren odol saynduyaz* (I,42). Etxeberrigan pasiva delako horren eredu bikaina dugu, San Mateoren «Multi sunt vocati, pauci vero electi» (22,14) hura itzultzen duenean. Egia esan, horrako hori ez da agian Itun Berriko latinez pasiva berez, *sum* perpausa deritzana baizik², baina Etxeberrik pasiva bailitza, nahiz presentekoa, ematen digu; eta adizkiak

1. Ziburuko Etxeberrik ez zuen burua nekaru bere poemaren (*Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuotan erabillitceco liburutscoa*, Bordelen, 1669) bertsoak kontatzen eta ondoan zenbakirik ipintzen. Lanean aipatzen ditudan bertsoen numerazioa neronek antolatutakoa da; laster agertuko da Euskaltzaindiaren *Euskararen Lekukoak* deritzan bilduman. Poemaren lehen zatia bakarrik, ordea; hots, 3814 bertso.

2. Griegoz datorren gisan ere ez da pasiva, *sum* perpausa baizik, *eisin kletoi* bait dio.

denboraz pixka bat aldatzen dituelarik, perpaus nagusiaren adizkia lehen urrunekoa bait da, eta mendeko perpaus konpletiva gisa sarturik, honela dio: *Hartaracotz San Mathiu eguiaz cen mintçatu / Hanitz deitzen cela, bañan guti cela bautatu* (v. 2548). Azpiko egituran hau datza, dudarik gabe: *Hanitz deitzen da, bañan guti da bautatu*.

2. Euskal aditzaren pasivotasunaren aldekoek beti ipini izan dute agerian *nik esana*, *horrek asmatua*, *guk ikasia* eta horien antzekoetan nabari den balio pasivoa. Ezin ahanztz, haatik, mugatzailea duten horrelako partizipioak aktiboak ere izan daitezkeela, behiala izan zuten bizitasuna –aski da antzineko idazleek zein sarri darabilten ikustea– gero galduxea dutela badi-rudi ere. Hori dela bide, honako perpaus hauek *O fortuna galdua* (v. 2505) edo *gaitz handiac hartua* (v. 241), Etxeberrirenak biak, guztiz engainagarri gertatzen dira; bigarrenak, izan ere, *nik esana* eta abarren kideko delarik eta *gaitz handiac* horrenbestez pluraleko objektoa ez baizik singularreko ergatiboa delarik, bere partizipioa (*hartua*) pasivoa luke («presa de, víctima de»), pasivazaleek diotenez; lehenak, ostera, *galdua* eta *fortuna* ez bait dira biak nominativo, baizik *fortuna* partizipioaren objektoa bait da, aktiboak luke; eta garrantzi handiagokoa dena, honek ez du bere baitan ergatiborik, areago ez dezake izan ere azaleko egituran eta perpausa emana dagoen dagoenean, isilik utzia dagoen izenordea *bik* ez, baizik *bi* delarik; egia baldin bada ere, azpi egituran beste honako hau daukala gordea: *fortuna galdu bik*, eta horrenbestez *gaitz handiac hartua*-ren pareko dela azpi egituran. Halaber da beste haezaz ere: *Iesus ez sinhetsiac* (v. 1711), *Iesus aithortua* (v. 1863), *Iesus onbetsia* (v. 1906): hiruroñ partizipioak aktiboak dira eta hiruretan *Iesus* beraien objektoa. Berebat beste honetan ere: *gu placerac edanac* (v. 2148): izena objektoa da eta partizipioa aktiboak.

3. Aspaldi esan zuen E. Lewy-k instrumentala deritzan kasoaz ez dela Etxepare inoiz baliatzen partizipio pasivoaren *ajente* edo egile delakoa adierazteko, ergatiboz beti baizik. Hala ditugu: *hunec enganaturic* (I,89), *iangoycuac emanic* (I,107), *ibaurorrec eguinic* (I, 282), *suyac arrasaturic* (I,316), *verac ordenatuya* (I,390), etab. Gorago aipatu dugun hartan ageri dena (*baren odol saynduyaz*), beste honetakoa bezalaxe (*Nola vaita redemitu çure odol saynduyaz*, I,75) benetako instrumentala da, ez pasivako ajentea (gaztelaniaz «con tu sangre», ez «por», baizik «por Cristo»), beste honek erakusten digunez: *Nori baitu vere odolaz carioqui erossi* (I,110). Bada Etxeberrigan biak ditugu, instrumentala ere bai, hizkuntza erromanikoen kutsuaz, agian, eta hala irakurtzen dugu: *Iangoicoaz neurthua* (v. 1986), *çuetçaz formatuac* (v. 2140) bestelako honen ondoan: *çuec arbuiahuac*. Erne azken honi, aski arriskutsua bait da: *Gu gaituc gu çuec hambat noizbat arbuiahuac* (v. 2163). Zer esan nahi duen, *guk arbuiahu zuec* ala *zuec arbuiahu gu*, ezin jakin daiteke non eta noren ezpainetan jarria dagoen kontuan eduki gabe. Hitz horiek azken Juizioan onek gaiztoei esango omen dizkietenez gero, garbi dago azpi egituran *zuec gu arbuiahu* dagoela. Diodan bidenabar Etxeberri instrumentala

delakoaz modu aski bitxiz baliatzen dela, *baino* kendu eta bigarren konparaturua deritzana emateko erabiltzen bait du: ikus, *Eztarriaz beherago sartcen çaiò kbe belça* (v. 2827); *Mereciez guehiago hartçatçue sariac* (v. 2314) eta baita, beste zenbait bertso bezala aski bihurria den honetan ere: *Hartu dituenetz are baguitz handiangoac/Ustez hemen aurkhituren ituela goçoac* (v. 2513-4) («¿... (pensabas) que ibas a encontrar tal vez aquí goces aún mayores que los que has recibido ya?»). Latinezko *me iunior* dakar instrumental honek gogora.

4. Euskaldunen artean, baita mugaz haraindikoan artean ere, galdaketa egin bageneza, garbi erakutsiko liguke, ene ustez, gaurko euskaldunik gehienok *Oboratu beharco dic* (v. 673) eta batikbat *behar dute pagatu* (V. 3700) honela aditzen ditugula: «tendrá que honrar» eta «tienen que pagar». Dauden bertsoetan, halaz ere, osoro bestelako zentzua dute; hain bestelakoa, non biak pasivak bait dira: «tendrá que ser honrado» eta «tienen que ser premiados». Ikusi batera horrek ezin sinetsizkoa badirudi ere, agerpide nabaria du, lehen pasivaz esana gogoan hartzen badugu. Etxeberriek, izan ere, «ha sido premiado» euskaraz *pagatu da* liokeela esan dugu -baina erne, *pagatu da inor*, ez gero «se ha pagado»!- eta bestalde *behar* sartzen delarik artean, honi laguntzaile iragankorra zor bait zaio, *pagatu da* beste honetara aldarazten du: *pagatu behar du*, zentzu pasivoa gorderik, jakina: «ha de ser premiado».

5. Etxepareren pasarte ezagun hura, *Gendec yrrigarri guerta ezquiten* (X,6), Lafonek Schuchardt-ek agertu zuen bezalaxe onartzen du, honako hau erantsiz: «Yrrigarri est construit ici avec un complément à l'actif»³. Etxeberriek ere badu horren antzekorik: Etxeparerenari *irritu* iragankorra zor zaio, ene ustez, aditz hau Lhanderen hiztegian ageri ez bada ere⁴. Bestela esan, *gendec yrrigarri* ezin esango litzateke, *jendeek irritu gaituzte* ezin esan baledi. Bada Etxeberrigan hau dugu: *Hauc lehenago on ciren bicia luçagarri* (v. 2367) eta horrek azpi egituran hauxe dauka: *bizia luzatzen zuten*. Hori eta gramatika aldetik arauetzkoagoa den beste hau, *iraganen abantzgarri* (v. 1646), -garri atzizkia duen izenak genitiboa daramalarik, ia elkarren buruz buru daude. Baina ezin esan zitekeen ere, agian, *iraganac abantzgarri*. Zergatik? Honen azpi egiturako litzatekeen beste honek, *iraganak abantzi ditu*, «ha olvidado las pasadas (apostasías)» esan nahi duelako eta Etxeberriren bertsokoak, ostera, *iraganak abantzaraziko* dituela esan nahi duelako. Ikus pasarte osoa: *Orduan içanen dire hussu Apostasiac / Iraganen abantzgarri azkenik etborriac*. Beste pasarte honetan bi formak ditugu elkarren ondoan: *Madarica dadillala penen asmatçaillea / Eta bekhatuac hunen latzqui punitçaillea* (v. 2695), objektoa genitiboa gisa emana (*penen*) eta baita kasu pasivoan (*bekhatuac*) ere, *hunent latzqui* artean sartua dagoen arren. Zer esanik ez, *bekhatuac punitzen ditu*

3. LAFON, R.: «Notes pour une édition critique et une traduction française des «Linguae Vasconum Primitiae» de Bernard Dechepare», BRSVAP, VIII (1952), or 167.

4. LHANDÉ, P.: *Dictionnaire basque-français*, PARIS, 1926. Egia esateko, *irritu* badakar bai, baina *birritu*-ren aldaera omen dena eta «se fendiller» esan nahi omen duena; *birri*, «fente».

datzala azken horren azpi egituran. Eta zergatik ez du era berean *penac asmatçaillea* ere esan?, galda dezake edonork. Ez jakin. Hona azkenik bestea, *penen asmatçaillea*-ren kidekoa: *Eta munduco placeren oñez çapatçaillea* (V. 2308).

6. Etxeberrigan zenbait adjetivok bere mendeko izenari deklinabideko kasu konkretoa ezartzen diola dirudi, latinez bezalaxe. Ez naiz ari, noski, egunoroko *haurraren antzekoa* edo *urez betea* eta horien parekoez; *antzeko-* eta *bete-* berez adjetivo soilak diren ere oso dudazkoa da, gainera. Honelako esaldi bitxiak irakur ditzakegu: ... *chucatçatçue beguiac / Eta har contentamendu nequeei egoquiac* (v. 2280). Hori komunzki *nekeei dagozkienak* esan ohi dugu eta Etxeberrikerak berak ere bai bestetan; *egoki-* adjetivo horrek, bestalde, partizipio ere izan daitekeen susmoa ernatzen digu, gehienetan ukatu egin ohi bada ere, esanez *agon* eta dativo aurreko *-ki-* artizkia besterik ez dela. Ikus beste hau ere: *Arimaren podoreac Ifernuco etsaiac / Haguitz punituren ditu gorputçari garaiac* (v. 2640); hots, «El enemigo infernal castigará en gran manera las potencias del alma, superiores al cuerpo» eta hemen ere, lehen bezala, *garai-* adjetivoak dativoan darama izena. Honako beste pasarte hau ere modu beretsuan aditu behar da, ene ustez: *Ecen Iaunac descargatcen ditu bere iragaçac / Ceñen çauriac baitire bercetariç garratçac* (v. 2974), non *bercetariç* (*nondik, alegia*) *garratz-* adjetivoaren baitan bait dago eta hitzez hitz hauxe esan nahi bait du: «heridas amargas a partir de (= en comparación con) las restantes». Lafonek horixe bera dio Etxepareren *harik* denborazko partikula dela eta (ikus, *Hariçqueta dançuteno...*, I, 328): «litt. à partir de ce moment (*haric*, partitif archaïque à valeur d'ablatif du démonstratif de 3e pers.)»⁵.

7. Bi hitz azkenik geure poetarengan aurkitu dudan zenbait erlatibozko perpausetz, berez galde hitza den *zein*-en bidez emanik ageri direnez. Ez naiz *zein-* honen bereizitasun guztiak agertzen luzatuko, baizik aditzarekin zerrikusia dutenak bakarrik aipatuko. Ikus esenplu gisa honako hauek: *Baiña dohatsua, ceña ez baita abusaturen* (v. 1642) eta *Hala ere dohatsua, cein baita salbaturen* (v. 2218); hauetan *ceña* eta *cein*, mugatua eta mugagabea, komunzki *dena* esan ohi dugunaren ordeaz daude eta latinezko *beatus qui* gogorazten dute ezinbestean. Baina gauza areago nahasten da, *zein*-i darraikion mendeko perpausaren aditza iragankorra eta perpaus nagusiarena –lehenago bi bertsoetan esan gabe dagoena, *dohatsua da* edo *duc-* iragangaitza denean. Hala gertatzen da ondoko beste bi hauetan: *Ecen çuhurra duc, ceñac bercearen calteaz / Aprendizcoa eguiten baitu nola bereaz* (vv. 3809-10). Hemen *ceñac baitu* esan du poetak *guk duena* (ez gero *duenak!*) esango genukeenaren ordeaz; izan ere, *çuhurra duc* iragangaitza den arren, *eguiten baitu*-ri *ceñac* zor zaio. Alferrik da esatea hori bera gertatzen dela *Ikusi dudan gizonak ekarri du* diogunean, erlatibozko perpausari *gizona* dagokion arren, *gizonak* gailentzen omen delako perpaus nagusiaren aginduz. Ez bait da gauza bera; batean galdera

5. LAFON, R.: «La langue de Bernard Dechepare», BRSVAP, VII (1951), or. 324.

NORK ekarri du? delarik eta bestean, aldiz, *NOR da zuhurra?*, bataren aditza iragankorra eta bestearena iragangaitza; eta halaz ere, *ceñac* dio, perpaus nagusiaren aditza gailendu beharrean, mendekoarena nagusi gertatuz. Hori bera ageri da beste honetan ere, baina are garbiago: *Erho dela ceñac uste baitu Parabisua / Aitcinetic obretara eman gabe escua / Bai halaber bekhatusa daguiena munduan / Berdin içanen duela barkhamendu Ceruan* (vv. 829-32). Hona itzulpena bada ezpada: «Que es necio quien espera el paraíso sin antes poner manos a la obra; asimismo (quien piensa que) el que comete pecado en vida obtendrá de igual modo (que quien nó lo comete) el perdón en el cielo». Ohar lehenik *uste*-k hor bi gauza esan nahi duela: «esperar» eta «creer» eta horren baitan objeto zuzena (*Parabisua*) daramala, batetik, eta perpaus konpletiva, bestetik; bigarrenik, lehengo bertsoan bezalaxe *ceñac uste baitu* dugula hemen ere, *uste duena* -ez *duenak*- litzatekeenaren orde; hirugarrenik, horren ondoan geroko sintagman ez dioela gehiago *ceñac eguiten baitu*, baizik *daguiena*; ez, ordea, bere perpausaren adizkiari (*içanen duela*) legokiokeenez, *daguienac*. Bietako bat aitortu behar, beraz, noraezean: edota inprentako hutseguitea dela eta *daguienac* irakurri; behar dela, *daguiena* bazterturik, edota *daguiena* idaztean poetak (*Erho deus*) *uste duena* zeukala tinko buru muinetan; ez, ordea, *erho dela* perpausaren sintagma sujeto gisa, *ceñac uste baitu* bezala, baizik *içanen duela*-ren ergati ro sintagma gisa, *içanen duela* bere aldetik *uste baitu*-ren konpletiva bait da. Laburki esan: *uste duena* (ez *duenak*!) beste hau bilakatzen da: *ceñac uste baitu* (ez *ceña*!).

SUMMARY

1. The so-called *pasiva* in the romance languages was constructed by our classics almost always without *-a izan*: e.g., *Hanitz deiñen cela, bañan guti cela bautatu* (*Manual devotioñezcoa*, v. 2549) («that many were called but only a few were chosen»).

2. That explains that in Etxeberri de Ziburu *behar dute pagatu* (v. 3700) is the passive: «they must be awarded» but not «they must award or pay»; if from that sentence *behar* were omitted, the result would be *pagatu dira*: not for necessity but considering what the writer wanted to express in that verse.

3. Many times expressions like (*nik esana*) and others similar are sighted in favour of the passivity of the Basque verb and it is forgotten that *galdua*, *aithortua*, *edanac* etc. can also be active, as in the following passages of this poet: *O fortuna galdua* (v. 2505) («Oh, you who have lost your destiny»); *Jesus aithortua* (v. 1863) («he who has professed Jesus»); *gu placeraç edanac* (v. 2148) («we who have enjoyed pleasures»).

4. Although Dechepare always construes the agent of the supposed passive participle in the ergative, Etxeberri de Ziburu uses the ergative as well as the instrumental: *çuec arbuiaç* (v. 2163) and *çuetçaz formatuac* (v. 2140). In the same way the instrumental serves here to express the second term of the comparison: *eztarriaz beherago* (v. 2827); *merciez guehiago* (v. 2314).

5. We can also find in Etxeberri similar verses to those found in Dechepare: *Gendec Yrrigarri* (X, 6), a construction that has been glossed by Lafon in this way: «un complément à l'actif». In these verses the complement is not an active one but passive, taking the root after *-garri* has been removed as if it were a verb: *bicia luçagarri* (v. 2367); *bekhatuac hunen latzqui puniçaillea* (v. 2695).

6. Some adjectives seem to govern a case, so we can read *nequeei egoquiac* (v. 2280); *gorputzari garaiac* (v. 2640); *bercetariac garratçac* (v. 2975).

7. In relative sentences introduced by *zein-*, if the verb of the subordinate clause is transitive even though the verb of the main sentence is intransitive the following phenomena occurs: what without *zein-* would be *duena* (and not *duenak!*) is transformed into the ergative when it takes *zein-*: *Erbo dela ceñac uste baitu ...* (v. 829), although without *zein-* it would be *Erbo dela uste duena* (no *duenak*).

RESUMEN

1. La llamada *pasiva* de las lenguas romances nuestros clásicos la construían casi siempre sin *-a izan*; p. ej. *Hanitz deitzen cela, bañan guti cela bautatu* (*Manual devotioñezcoa*, v. 2549) («que muchos eran llamados, pero pocos escogidos»).

2. Ello explica que en Etxeberri de Ziburu *behar dute pagatu* (v. 3700) sea pasiva: «tienen que ser premiados», no «tienen que premiar o pagar»; si de esa frase se omitiera *behar*, la resultante sería *pagatu dira*; no por necesidad, pero si habida cuenta de lo que el escritor ha querido expresar en ese verso.

3. Con frecuencia se invocan *nik esana* y otras semejantes en favor de la pasividad del verbo vasco y se olvida que *galdua*, *aithortua*, *edanac* etc. pueden asimismo ser activos, como en estos pasajes del mismo poeta: *O fortuna galdua* (v. 2505) («Oh tú que has perdido tu destino»); *Iesus aithortua* (v. 1863) («el que ha confesado a Jesús»); *gu placerac edanac* (v. 2148) («nosotros que hemos degustado los placeres»).

4. Si bien Dechepare construye siempre en ergativo el agente del supuesto participio pasivo, Etxeberri de Ziburu emplea tanto el ergativo como el instrumental: *çuec arbuaiatuac* (v. 2163) y *çuetcaz formatuac* (v. 2140). De igual modo el instrumental sirve en él para expresar el segundo término de la comparación: *eztarriaz beherago* (v. 2827); *merciez guehiago* (v. 2314).

5. Existen también en Etxeberri versos semejantes a aquél de Dechepare: *Gen-dec yrrigarri* (X, 6), construcción glosada así por Lafon: «un complement à l'actif». En éstos el complemento es no activo, sino pasivo, tomando la raíz desprovista de *-garri* como si fuera verbo: *bicia luçagarri* (v. 2367); *bekhatuac hunen latzqui puniçaillea* (v. 2695).

6. Determinados adjetivos parecen regir un caso; así leemos *nequeei egoquiac* (v. 2280); *gorputzari garaiac* (v. 2640); *bercetariac garratçac* (v. 2975).

7. En oraciones de relativo introducidas por *zein-*, si el verbo de la subordinada es transitivo, aun siendo intransitivo el de la principal, tiene lugar el siguiente fenómeno: lo que sin *zein-* sería *duena* (no *duenak!*) se transforma en ergativo al tomar *zein-*: *Erbo dela ceñac uste baitu...* (v. 829), si bien sin *zein-* sería: *Erbo dela uste duena* (no *duenak*).

RÉSUMÉ

1. Nos écrivains classiques construisaient presque toujours la forme passive des langues romanes sans *-a izan*: *Hanitz deitzen cela, bañan guti cela bautatu* (*Manual Devotioñezcoa*, v. 2549) («que beaucoup étaient appelés, mais peu étaient élus»).

2. Cela explique que dans l'oeuvre d'Etxeberri de Ziburu *behar dute pagatu* (v. 3700) soit à la forme passive: «il faut qu'ils soient récompensés»; si on supprimait de cette phrase *behar*, le résultat serait *pagatu dira*, non par besoin, mais oui en tenant compte de ce que l'écrivain a voulu exprimer dans ce vers.

3. On dit fréquemment *nik esana* et d'autres vocables similaires en faveur de la forme passive du verbe basque et on oublie que *galdua*, *aithortua*, *edanac*, etc. peuvent

également être des participes actifs, comme par exemple dans ces vers de ce même poète: *O fortuna galdua* (v. 2505) («Oh toi qui as perdu ta destinée»); *lesus aitbortua* (v. 1863) («Celui qui a reconnu Jésus»); *gu placeraç edanaç* (v. 2148) («Nous qui avons goûté aux plaisirs»).

4. Bien que Dechepare construise toujours en *ergatif* l'agent du présumé participe passif, Etxeberri de Ziburu emploie aussi bien l'*ergatif* que l'*outil*: *çueç arbuiaçuaç* (v. 2163) et *çuetçaz formatuaç* (v. 2140). De la même façon l'*outil* y est employé pour exprimer la deuxième partie de la comparaison: *eztarriaz beherago* (v. 2827); *merciez guebiago* (v. 2314).

5. Il existe aussi dans l'oeuvre d'Etxeberri des vers semblables à celui de l'oeuvre de Dechepare: *Gendec yrrigarri* (X, 6), vers dont la construction est ainsi interprétée par Lafon: «Un complément à l'actif». Dans ces derniers, le complément n'est pas actif, mais passif, empruntant la racine sans *-garri* comme si c'était un verbe: *bicia luçagarri* (v. 2367); *bekhatuaç hunen latzqui punitçaillea* (v. 2695).

6. Certains adjectifs semblent régir un cas; nous lisons ainsi *nequeei egoquiaç* (v. 2280); *gorputçari garaiaç* (v. 2640); *berçetariç garratçaç* (v. 2975).

7. Dans les subordonnées relatives introduites par *zein*, si le verbe de la proposition subordonnée est un verbe transitif, bien que celui de la principale soit intransitif, le phénomène suivant a lieu: ce qui sans *zein* - serait *duena* (pas *duenak!*) se transforme en *ergatif* en prenant *zein* -: *Erbo dela ceñac uste baitu...*, bien que sans *zein* - cela soit: *Erbo dela uste duena* (pas *duenak!*).